

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ИНСОНПАРВАРЛИК МОҲИЯТИ (“Бахт” тушунчаси талқинида)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15638833>

Хусанов Баходир Эргашевич

Наманган давлат педагогика институти доценти

Фалсафа бўйича фалсафа доктори (DSc)

Маълумки, инсонпарварлик ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири ҳисобланади.

Миллий ахлоқ фалсафамизга доир адабиётларда инсонпарварлик “инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч” , деб тушунтирилади. ¹ Шунингдек, инсонпарварлик тамойилини дастлаб Оврўпа Уйғониш мутафаккирлари илгари сурганлар, деган қарашлар ҳам мавжуд. ² Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалги Қадимги Сомир мих хатларида учрайди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай илмда ва ҳунарда қандайдир мақсад бўлади; мана шу мақсад доимо қандайдир неъмат ҳосил қилишни кўзда тутди. Бирорта илм, бирорта ҳунар – ёмонлик келтириб чиқаришни кўзда тутмайди. Бироқ, ҳаётдаги барча неъматларни бирданига ўрганувчи фан ёки ҳунар йўқ. Ҳар бир фан ёки ҳунар ўзига тааллуқли неъматларни ўрганади. Нима учун? Чунки, ҳар бир мезон учун, масалан, нарса, ҳодисаларнинг моҳияти, сифати, миқдори, вақти, муносабати учун алоҳида неъматлар бор.

Юнон файласуфи Арасту ҳаёт неъматларини таснифлайди ва мазмунини ойдинлаштиради, булар: “қадрли”, “мақтовли”, “имконият берувчи” неъматлардир. ³ Бироқ, “мукамал” неъматлар ҳам борки, бошқа неъматлар ўша мақсад (неъмат)ларга эришиш учун хизмат қилади. Яъни, мукамал неъмат шуки, биз унга эришганимизда бошқа нарсага эҳтиёж қолмайди. “Бахт” ана шундай мукамал неъматлар сирасига киради. Зеро, бахтнинг мукамал мақсад эканлиги шундаки, биз унга етишга доимо интиламиз, уни излаймиз. Арастунинг фикрича, олий неъматлар “мукамал мақсад”, табиийки, мукамал мақсад – бу бахт-саодатдир.

Маълумки, ҳар қандай фазилят ўзини намоён этган пайтдагина яхши амаллар ҳисобланади. Инчунун кўнгилдаги фазилятлар шарофати билан биз

¹ Қаранг: Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги НМИУ, 2014. -196 б.

² Қаранг: Разин А.В. Этика. Учебник. –Москва: Академический прокат, 2004. -97 с.

³ Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Тошкент”Янги аср авлоди”, 2011. –Б. 136-137.

гўзал яшаймиз. Гўзал ва фаровон яшаш эса – бахт саодатдир. Бахтли одам яхши яшаётган одамдир. Яхши, гўзал яшаш эса фазилатларга амал қилиб яшашдир. Инсон учун бахтли яшашдан мақсад ва олий неъмат ҳам мана шу ҳисобланади.

Шу маънода Юсуф Хос Хожибнинг буюк фалсафий меросида “бахт” тушунчаси муҳим ўрин эгаллайди ва бу айтиш мумкинки, бу фалсафа инсонпарварлик моҳиятига эга. Арастудан фарқли ўлароқ, Юсуф Хос Хожиб бахтни нисбий тушунча сифатида талқин этади. Яъни:

Учма бахт деб, сабр эт, неклик қил кунда,
Бил, бахт бугун бунда, эртага унда.⁴

Шунингдек, аллома талқинидаги бахт интилишнинг рўёбга чиқиши учун муайян тайёргарлик ва курашни тақозо этадиган ахлоқий ҳодиса. Шунинг учун инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборат бўлиб, ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Бироқ, бахтни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Яъни:

Бу бахтга ишонма, эй саодатманд,
Бахт келиб кетгувчи бир нарса, бебанд.⁵

Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади. Бундан ташқари, бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташлансада, аслида ундан фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади.

Аллома “Қутадғу билиг”нинг “Ойтўлдиннинг ўғли Ўгдулмишга насихати баёнида” таъкидлайдики, дунёда жоҳиллик, жаҳолат, разолат кўпайса бахт камаяди, бу иллатлар ёшариб борса, бахт қариб боради. Шу боис бевафо дунёга алданиб қолмаслик керак: алданиш – бахтни йўқотишни бошланиши, алданганинг – бахтсиз бўлишинг аломатидир. Бундан кўринадики, бахтни тушуниш маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараққиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни, идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан.

⁴ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. –Тошкент: “Akademnashr”2015. – 59 б.

⁵ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. –Тошкент: “Akademnashr”2015. – 59 б.

Маълумки, Ахлоқ фалсафасида “бахт” категориясини ўрганадиган “Эвдеймонизм” деб аталадиган (юн. «eudaimonja» - бахт сўзидан олинган) йўналиш мавжуд. Бироқ, эвдемонизм бахтни жисмоний ва маънавий ҳузур, лаззат билан тенглаштирмайди, балки уни кенг маънода, барча жисмоний ва маънавий қадриятларнинг мажмуи тарзида тушунади. Бу таълимотга кўра, ўз шахсиятида ана шу қадриятларни мужассамлантира олган кишигина чинакам бахт-саодат соҳибидир, шундай бахтгина инсонга ҳақиқий лаззат, фароғат бахш этади.”⁶

Алломанинг бахт ҳақидаги фалсафий мушоҳадасидан шуни англаш мумкинки, бахт – инсонни шодликда яшаши учун кафолат, бахт туфайли шодлик барқарорлашади. Аммо, эвдемончилик йўналишидан фарқли ўлароқ, алломанинг бахт ҳақидаги қарашларида ахлоқийликнинг устувор жиҳатлари бўртиб кўзга ташланади. Яъни, алломанинг “бахти” турғун ва ҳаракатсиз эмас, балки интилиш, ўзгартириш ва ўзгаришни тақазо этади. Бу борада аллома “”кимлар бахтга яқин туришди, муродига етди, иши юришди” дейди.

Таҳлиллардан кўринадики, бахт ахлоқий тушунча бўлиши баробарида ўз моҳиятида умуминсоний қадриятни мужассам этади. Бироқ, бахтни утилитар манфаатдорлик, ғоявий-синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш асло мумкин эмас.

⁶ Қаранг: Назаров Қиём. Жаҳон фалсафаси Қомуси.-Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” 2023, -544 б.